

Житла давньоруського Чучина

Давньоруське м. Чучин, що згадується в Іпатіївському літописі під 1110 р.¹, ототожнюється з городищем біля с. Балико-Щучинка Київської обл., яке знаходиться на правому березі Дніпра на мису висотою до 70 м. Площа дитинця дорівнює 2,3 га, з південно-східного боку на площі 3,7 га розміщався посад.

Городище досліджувалось у 1961—1965 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Й. Довженка². Тут було розкрито залишки оборонних, житлових, господарських споруд (рис. 1).

Питання реконструкції житла XII—XIII ст. існує, відколи почалось дослідження поселень давньоруського часу. Крім окремих статей³

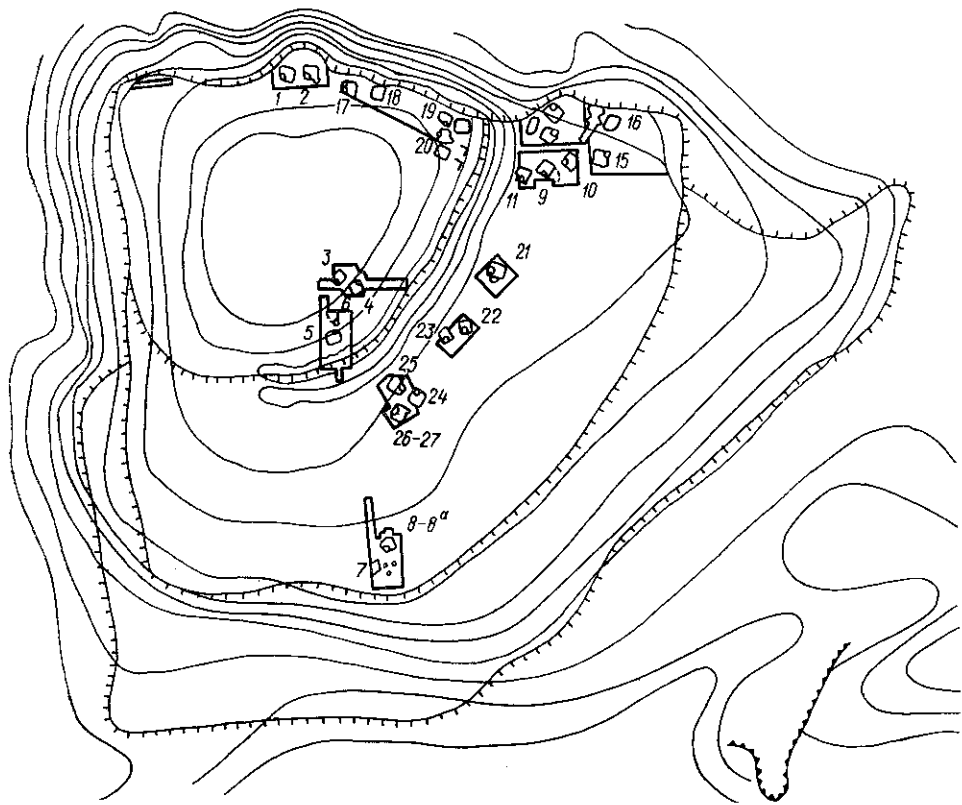

Рис. 1. Загальний план городища біля с. Балико-Щучинка на Дніпрі.

його вирішенню було присвячено спеціальні роботи⁴, серед яких необхідно виділити фундаментальне дослідження П. О. Раппопорта⁵, в якому було зібрано всі опубліковані дані про житла Київської Русі. Однак з 27 жител, розкопаних на Чучині, до збірки ввійшло лише 11, що привело автора до не зовсім вірних висновків. Саме тому нам здалось цікавим опублікувати повністю матеріали розкопок В. Й. Довженка.

Житло 1 (1961, Д., Р. I, № 1)* горіле (рис. 2). Орієнтоване стінами за сторонами світу. Складається з двох частин — власне житлового приміщення та тамбура (площа відповідно 4,2×4 м та 4×2,8 м). Загальна площа 28 м². Житло заглиблено в материк на 1,3 м від дав-

* Кожного сезону нумерація жител починалась з «I». Тому, щоб уникнути плутанини, в дужках подано рік розкопок, де знайдено дитинець (Д.) або посад (П.), номер розкопу, житла.

ньої поверхні, тамбур — на 0,9 м. Глинобитна піч діаметром череня 1,2 м знаходилась у південно-західному куті житла. Челюстями піч розвернута до сходу.

Збереглися рештки дерев'яних конструкцій. В кутах та посередині східної та північної стін було вкопано стовпи, що несли каркас та дах. В стовпах збереглися пази, в які закладались кінці колод. В південній стіні, що відокремлює житло від тамбура, простежено залишки п'яти дубових колод. Ближче до західної стіни ці ряди перериваються, що вказує на існування тут входу. В тамбурі стовпів не було.

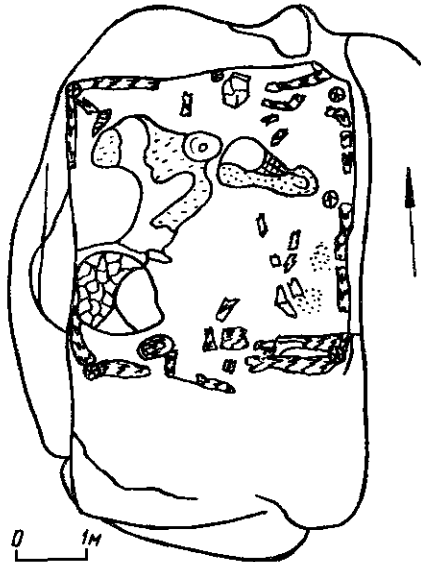

Рис. 2. План житла № 1.

Підлога житла материкова, нерівна. Вхід до тамбура знаходився з півдня; де простежено приступку.

Житло 2 (1961, Д., Р. II, № 2) покинуте. Орієнтовано кутами за сторонами світу. Двокамерне, площа житла 4,5×4,2 м, площа тамбура 1,6×2 м. Заглиблено від давньої поверхні на 0,84 м.

Глинобитна каркасна піч знаходилась у південно-західному куті. Діаметр печі 1,8 м, череня — 1,2 м. Конусоподібне склепіння збереглося на висоту 1,6 м від рівня долівки. Черинь підвищений на 0,2 м. Челюстями піч повернуто на схід. Висота отвору 0,4 м, ширина 0,35 м.

В кутах та посередині стін простежено стовпові ями. Крім того, з обох боків череня розчищено дві ямки від стовпів внутрішнього обладнання житла. В південно-східному куті знаходилась господарська яма, що була врізана нішею в східну стіну. Інша яма невідомого призначення знаходилась в південній частині житла. Долівка материкова. Вхід з півдня.

Житло 3 (1961, Д., Р. II, № 1) горіле. Орієнтовано кутами за сторонами світу. Площа житла 4,1×4,1 м, глибина 1—1,15 м від сучасного рівня і 0,3—0,4 м від давньої поверхні.

Піч збудовано в південному куті, діаметр основи 1,85, череня — 1,1 м. Глиняні, з домішками каміння, стінки товщиною 0,2 м збереглися на висоту 0,45 м. Черинь виходив за челюсті на 0,17 м, утворюючи припічок. Ширина челюстей 0,55 м.

Стіни житла добре збереглися на висоту до 0,5 м. По кутах, а також посередині південно-західної стіни відкрито стовпові ями діаметром 0,2 м. Дубові колоди, з яких було викладено будинок, мали діаметр 0,15—0,2 м. По боках челюстей знаходилися стовпи меншого діаметра.

В західній частині житла між північно-західною стіною та піччю простежено залишки полу. Робився він з соснових дощок, що збереглися на довжину 1,6 м та ширину 0,3—0,35 м. Дощки клялись на дубові поперечки, які в свою чергу підтримувались стовпчиками.

Перпендикулярно до північно-східної стіни на відстані 0,6 м від північного кута та 1,2 м від східного кута знаходилися колоди, що лежали перпендикулярно до стін і, як вважав автор розкопок, були зв'язані з нею конструктивно, утворюючи «камери» в житлі.

Житло 4 (1961, Д., Р. II, № 2) покинуте. Орієнтовано кутами за сторонами світу, розмір 4,6×4,3 м. Заглиблено на 1 м від давнього рівня.

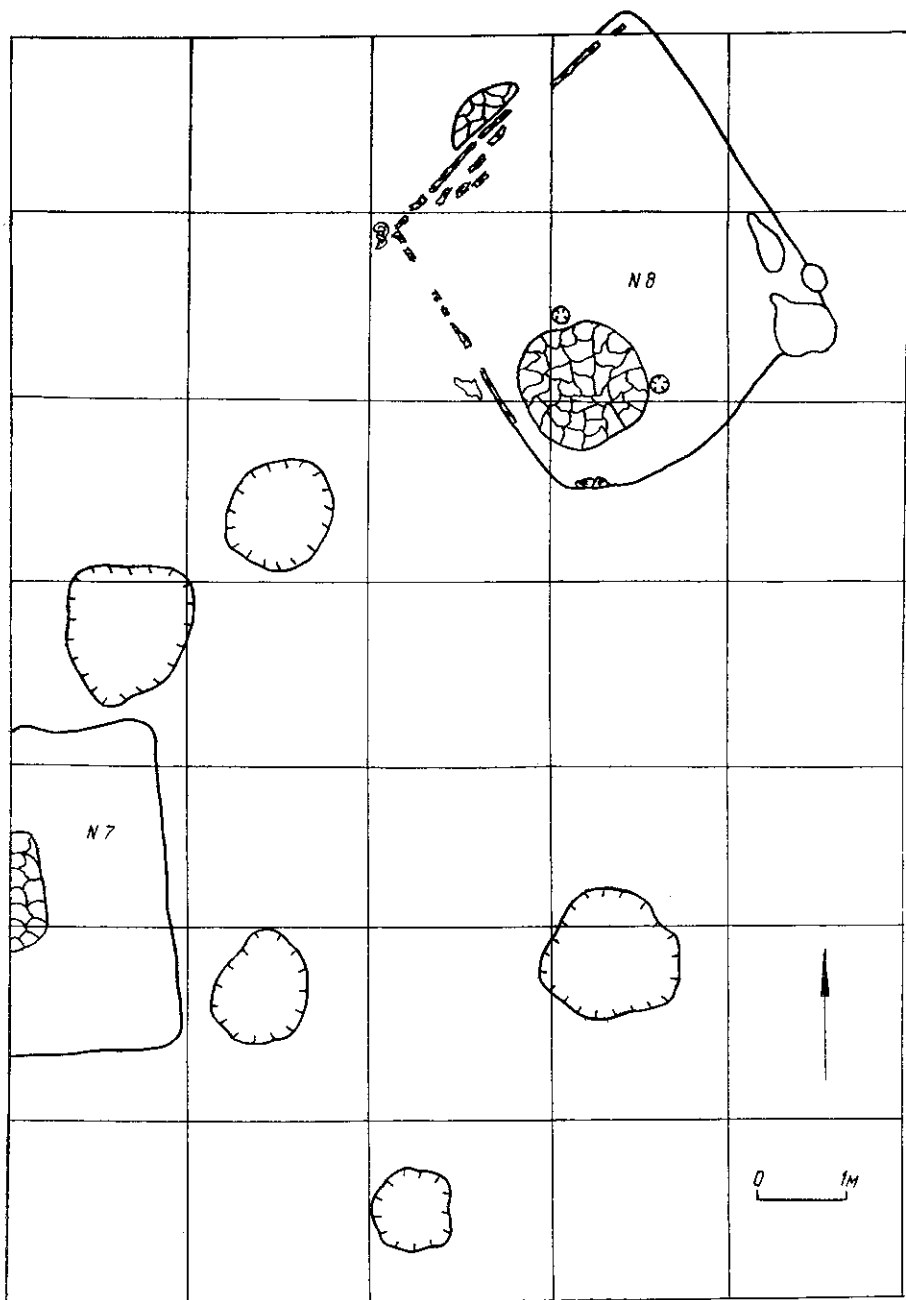

Рис. 3. План розкопу I з житлами № 7, 8.

Житло мало дві печі, що були врізані в стіни і виходили за площу житла. Перша піч знаходилась в північному куті і челюстями повернута в бік житла. Черень овальної форми $1,6 \times 1,3$ м. Друга піч розміщена посередині північно-східної стіни. Піч повністю виходила за межу житла. Челюсті розвалені, тому не ясно, чи виходили вони в житло. Діаметр $1,2$ м. Вирізане з материка склепіння збереглося на висоту $0,4$ м. Черені обох печей споруджено на $0,2$ м вище рівня долівки.

По кутах житла і посередині північно-західної і південно-східної стін простежено стовпові ями. Біля південно-східної стіни ями розміщено наче двома рядами. Один ряд проходив вздовж стінки, другий також з 4 ям паралельно відступає від нього на $0,5$ — $0,6$ м. Очевидно,

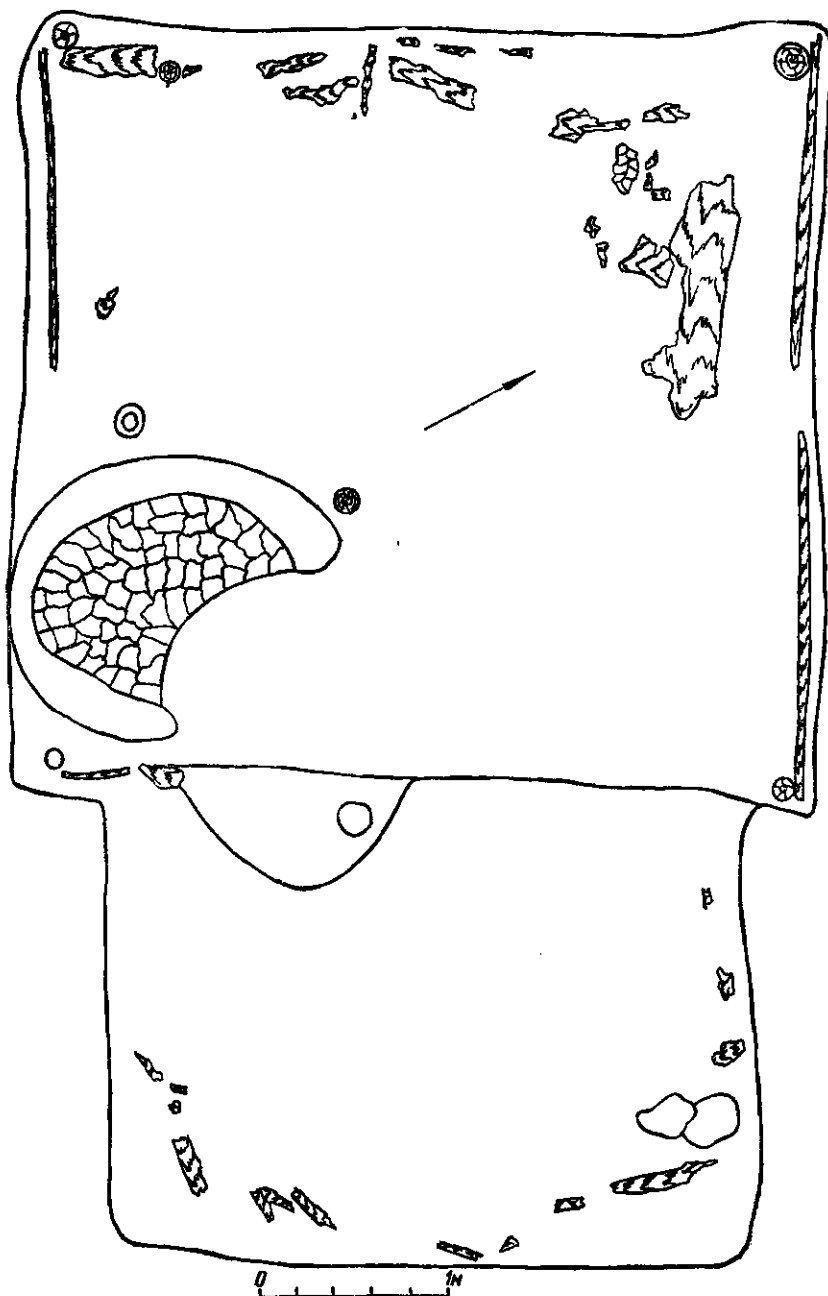

Рис. 4. План житла № 9.

це конструктивні елементи якогось обладнання. Вхід до житла розміщувався з північно-західного боку. Перед входом знаходилась площадка розміром $1 \times 1,3$ м — залишки тамбура, з якого в приміщення вело дві сходинки. Долівка житла глинобитна, необпалена.

Житло 5 (1961, Д., Р. III, № 1) горіле. Орієнтовано кутами за сторонами світу з невеликим відхиленням на захід. Площа житла $4,1 \times 4,1$ м. Заглиблено на 0,85 м від давнього рівня.

Піч розміщено в північно-східному куті. Розмір $1,7 \times 1,3$ м (черинь $1,5 \times 0,86$ м), товщина стінок 0,2—0,4 м. З західного боку знаходились челюсті, за які на 0,4 м виступає, утворюючи припічок, черинь. В кутах житла збереглися залишки обгорілих дубових стовпів. З обох сторін

челюстей також розчищено ямки від стовпчиків. Долівка глинобитна, біля печі обпалена.

Житло 6 (1961, Д., Р. III, № 2) покинуте. Збереженість дуже погана. Орієнтовано кутами за сторонами світу з невеликим відхилен-

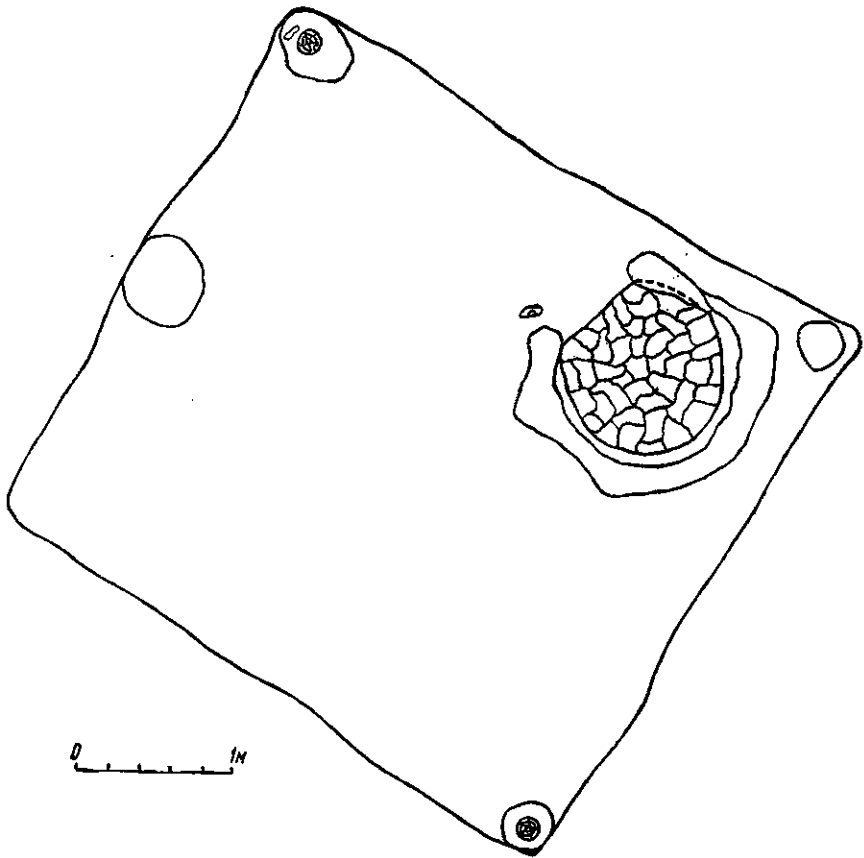

Рис. 5. План житла № 11.

ням на лівніч. Розмір житла $5,5 \times 4$ м. Від давньої поверхні заглиблено на 0,5 м.

Піч знаходилась посередині південної стіни. Черинь грушоподібної форми ($1,6 \times 1,1$ м) виходив за межі житла.

Житло 7 (1962, П., Р. I, № 1) покинуте (рис. 3). Орієнтовано стінами за сторонами світу. Розкопане не повністю. Розміри розкритої частини $4 \times 2,5$ м. Заглиблено на 0,5 м від давньої поверхні. Від стін залишилось трухляве дерево. Печі не виявлено. Долівка добре обпалена, вкрита тонким шаром вугілля і попелу.

Житло 8 (1962, П., Р. I, № 2) горіле (рис. 3). Орієнтовано кутами за сторонами світу. Розмір $3,5 \times 3,5$ м. Заглиблено від сучасної поверхні на 1 м, від давньої — на 0,35—0,4 м.

В південному куті розкрито піч поганої збереженості. Розміри череня $1 \times 1,1$ м, челюстями повернуто на схід. Простежено два шари підмазки, верхній відстоїть від нижнього на 0,1 м. Піч безпосередньо примикала до дерев'яних стін житла.

В кутах збереглися ямки від стовпів: південний — діаметр 0,4 м, глибина 0,5 м; північний — діаметр 0,15 м, глибина 0,45 м; східний — діаметр 0,2, глибина 0,25 м. З обох боків челюстей печі також були ямки діаметром 0,2 м, глибиною 0,45 м.

Простежено залишки дерев'яних конструкцій. Біля південно-західної стіни відкрито дві товсті дошки, що облицьовували заглиблену час-

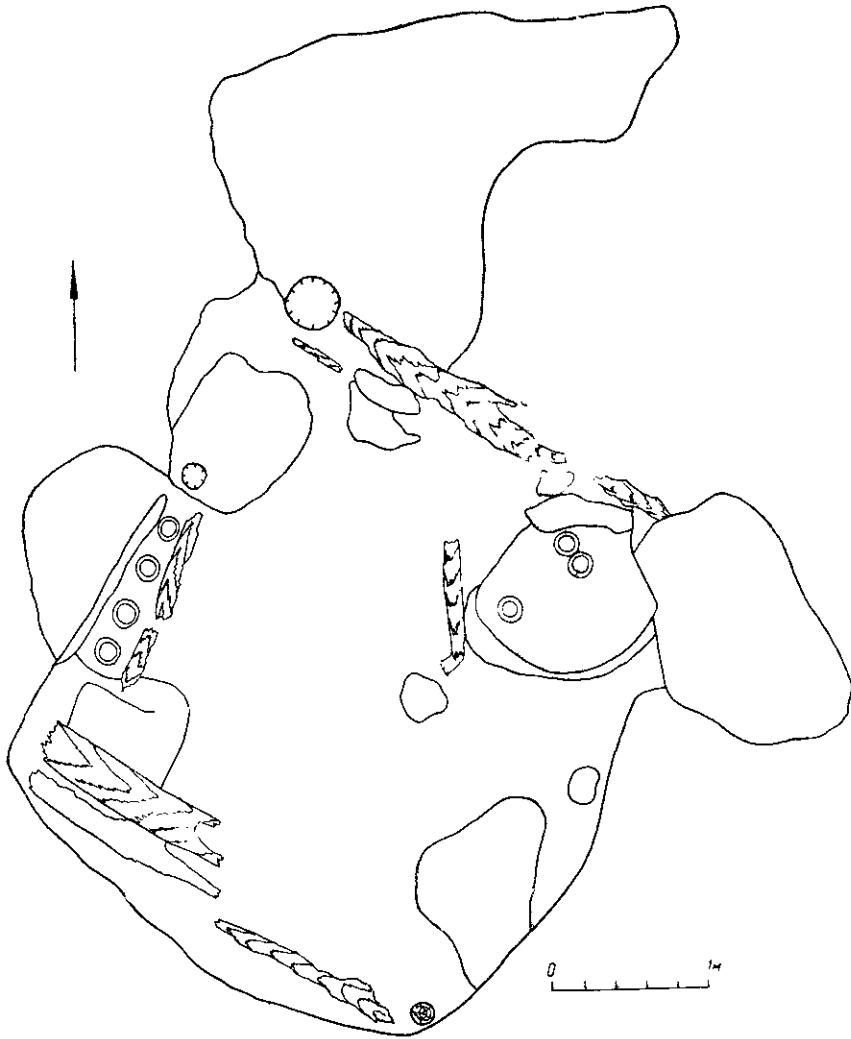

Рис. 6. План житла № 14.

тину житла. Біля північно- і південно-західних стін збереглися залишки завалених до житла горілих колод.

Вздовж південно-західної стіни йшов піл, від якого залишилися шматки дощок.

Житло 8А (1962, П., Р. I, без номера) дуже поганої збереженості. Залишилась лише частина череня, що знаходилась на глибині 0,15—0,2 м від давньої поверхні.

Житло 9 (1962, Д., Р. II, № 1) горіле (рис. 4). Орієнтовано кутами за сторонами світу. Складається з власне житла (4×4 м) та тамбура (2×3 м). Житло заглиблене на 0,3—0,35 м від давньої поверхні, тамбур — на 0,15 м.

Піч розміщено в південному куті. Діаметр її 1,2 м. Авторами розкопок відмічено чотири шари підмазки печі і п'ять шарів череня.

Житло каркасно-стовпової конструкції. Місцями збереглися три ряди плах шириною 0,2 м кожна та стовпи діаметром 18 см на висоту 0,15—0,4 м. Стіни зроблено способом закидки колод в пази стовпів.

Вздовж південно-західної стіни йшли залишки полу. Біля цієї та північно-східної стін простежені дошки — в першому випадку шириною до 0,4 м, в другому — 0,35 м, довжиною 1,65 м, товщина дошки 4—5 см.

Тамбур виступав за межі житла на 0,5 м, залишків стовпів тут не простежено. Долівка збереглась погано, місцями обпалена, вкрита зо- листо-вугільним прошарком.

Житло 10 (1962, Д., Р. II, № 2) покинуте. Орієнтовано кутами за сторонами світу. Зруйновано пізнішими ямами, розмір житла не встановлено. В південному куті розчищено піч розміром 1,2×1,3 м.

Житло 11 (1962, Д., Р. II, № 3) покинуте (рис. 5). Орієнтовано кутами за сторонами світу, розмір 3,9×4 м, заглиблено на 0,3 м від давньої поверхні.

В західному куті збереглась конусовидна глинобитна піч. Черинь має розмір 1,3×1,2 м.

По кутах та посередині південно-східної та північно-західної стін виявлено ями від стовпів з зотлілим деревом. Стовпові ямки від полу знаходились справа від печі. Долівка материкова.

Житло № 12 (1964, П., Р. II, № 1) покинуте, знаходилось на глибині 0,3—0,4 м від сучасного рівня, тому контури простежити не вдалось. Площа житла визначається приблизно. Піч в південно-західному куті зруйновано*.

Житло 13 (1964, П., № 2) залишено. Орієнтовано стінами за сторонами світу за невеликим відхиленням на захід, площа 3×3,35 м. заглиблено в материк на 0,5 м.

Піч знаходилась за межами житла, в приміщення виходили лише її челюсті. Черинь діаметром 1,35 м знижувався до челюстей, над підлогою піднято на 0,3 м.

Розчищено стовпові ямки в південно-східному куті та посередині західної стіни. Ще одна стовпова ямка знаходилась в центрі житла, де простежено господарську яму (0,6×0,45×0,18). В південну стіну на 0,4 м врізана ніша шириною 0,9 м, глибиною від рівня долівки 0,2 м.

Зі сходу до житла примикав тамбур, заглиблений на 0,35 м, розміром 3×2,3 м.

На площі житла на різних, але дуже близьких рівнях відкрито ще два череня — залишки будівель більш раннього часу.

Житло 14 (1964, П., № 3) горіле (рис. 6). Орієнтовано кутами за сторонами світу. Розмір житла 3,3×3,8 м. Заглиблено в материк на 0,5—0,6 м.

Піч знаходилась в східному куті. Черинь діаметром 1 м підвищувався над рівнем долівки на 0,1 м. Під шаром обмазки череня виявлено кераміку XI ст. Челюстями орієнтовано на північний захід.

Слиди стовпа простежено в північному куті — ямка діаметром 0,35 м, глибиною 0,35 м, в заповненні зотліле дерево; західний стовп зберігся на висоту 0,27 м. В південному куті на висоту 0,47 м збереглись два стовпи, за які заходили кінці плах; в східному — яма глибиною 0,3 м, діаметром 0,2.

Від північно-східної стіни збереглись залишки нижньої плахи та двох верхніх колод, від останніх — по дві плахи одна над одною.

Дуже добре простежено обладнання цього житла. Поруч з піччю, вздовж південно-східної стіни розкрито залишки полу. Біля південно-західної стіни йшла лава шириною 0,35 м, товщиною 5 см. У свій час вона спиралась на ніжки, під нею знайдено роздавлений горщик. Справа від входу розкрито нішу, яка була дещо заглиблена і виходила за межі житла. Проти неї лежала дошка довжиною 1,25 м та шириною 0,5 м — залишки полиці для зберігання посуду.

Вхід простежено з північно-західного боку. На відстані 0,9 м від північного стовпа розчищена яма діаметром 0,35 м, глибиною 0,3 м — очевидно, від проміжного стовпа. Тут на площі 0,95×0,8 м підлога була дещо заглиблена (0,15 м).

* Авторні розкопок допускали, що це кухня літнього типу, але матеріал, знайдений тут, дозволяє вважати цей об'єкт житлом.

Біля північно-східної ізольованої стіни прибудовано приміщення яке визначається авторами як хлів.

Житло 15 (1964, П., № 4) горіле. Орієнтовано стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням на схід. Розмір $3,8 \times 3,5$ м. Заглиблено від рівня материка на 0,35 м.

Виявлено стовпові ямки по кутах: північно-західний — прямокутна (25×23 см), глибина 0,25 м, південно-західний (15×15 см) — глибина 0,3 м, південно-східний — діаметр 0,25 м, глибина не визначена. У північно-східному куті виявлено дві ямки: між північною стіною і піччю та між східною стіною і піччю. Біля західної стіни від одного стовпа збереглась яма глибиною 0,15 м, діаметром 0,13 м, від другого — обгоріла частина діаметром 0,2 м, висотою 8 см. Тут також простежено облицьовку заглиблених частин житла плахами.

Піч збудовано у північно-східному куті. Черинь овальної форми ($1,2 \times 1$ м) підвищувався над підлогою на 0,1 м. Челюсті печі закругляються і розкриваються назовні, утворюючи тим самим припічок шириною 0,2 м.

Зліва від печі збереглись стовпи від полу, біля західної стіни вкопана пара до них. Майже через все житло тяглась деревина, в трьох місцях перпендикулярно до неї лежали шматки дошок. Все це знаходилось на горілому шарі товщиною 10—15 см. Не виключено, що це залишки даху.

Долівка материкова, добре утоптана, в деяких місцях, особливо біля печі, обпалена. Вхід до житла розміщався з південного боку, де долівка найбільш утрамбована і дещо заглиблена.

Житло 16 (1964, П., № 5) покинуте. Погано збережено, що не дозволило простежити розміри та конструкцію. Виявлено черинь печі розміром $0,95 \times 0,75$ м, навколо нього скупчення золи та вугілля.

Житло 17 (1965, Д., Р. 1, № 1) покинуте. Орієнтоване стінами за сторонами світу, заглиблене на 0,7—0,8 м від давньої поверхні. Розмір $3,8 \times 3,3$ м. З північного боку до житла прибудовано другу камеру розміром $3 \times 2,4$ м, заглиблену на 0,35 м давньої поверхні.

У південно-західному куті збереглися залишки глинобитної печі. Черинь розміром $1,1 \times 1$ м піднято на 0,1 м над рівнем долівки. Він поступово понижувався до челюстей, ширина яких 0,5 м. На північ від челюстей — ямка діаметром 0,4 м, глибиною 0,5 м, можливо, від стовпчика, що підтримував піл. Житло пошкоджено пізнішими похованнями.

Житло 18 (1965, Д., Р. 1, без номера) орієнтоване стінами за сторонами світу з незначним відхиленням на схід. Заглиблено приміщення на 0,3—0,5 м від давньої поверхні та на 1,3 м від сучасного рівня.

Розмір котловану $2,5 \times 3,8$ м; з заходу та сходу зроблено прибудову, рівень підлоги якої залягав на 0,2 м вище рівня підлоги основної камери.

В усіх кутах простежені стовпові ями діаметром 0,3 м, заглиблені на 0,2—0,3 м, в яких збереглися залишки горілих стовпів. Піч в приміщенні не виявлено, але посередині його знаходилась золисто-вугільна пляма розміром $1,2 \times 1,4$ м, що розміщувалась нижче рівня долівки на 5 см. Можливо, це залишки вогнища в господарському приміщенні.

Житло 19 (1965, Д., Р. II, № 3) покинуте. Орієнтовано стінами за сторонами світу з незначним відхиленням на схід. Розмір житла $5 \times 3,8$ м, заглиблено на 0,8 м від давньої поверхні.

Піч було розміщено в південно-східному куті, челюстями орієнтовано на захід. Південна частина її зруйнована пізнішими перекопами, стіни товщиною 0,4 м, збереглись на 0,3 м.

Черинь ($1,4 \times 1,1$ м) дещо піднято над підлогою, яка біля челюстей добре втоптана та обпалена.

На площі житла розчищено три ями: одна — майже посередині житла діаметром 0,7 м, глибиною від долівки 0,15 м; друга — біля

північної стіни діаметром 0,7 м, глибиною 0,1 м; третя — біля західної стіни діаметром 0,7 м, глибиною 0,25 м.

Житло 20 (165, Д., Р. II, № 4) горіле. Орієнтовано стінами за сторонами світу. Розмір житла 4,1×4,3 м. Заглиблено від давньої поверхні на 1—1,2 м.

Житло стовпової конструкції — стовпи, що збереглись на 5—12 см, знаходились по кутах та посередині стін (відсутні біля західної стіни та в північно-західному куті). Добре простежено східну стіну, де залягали одна над одною три горілі плахи шириною 0,18—0,25 см.

У північно-західному куті розміщено конусоподібну піч діаметром 1,2 м. Черень піднято над рівнем долівки на 0,1 м. Челюсті шириною 0,37 м розвернуто на південь. Перед челюстями знаходився напівкруглий припічок, що виступав на 0,3 м. Стінки були виліплені з глини на дерев'яному каркасі і збереглись на висоту 0,6 м. В печі на черені лежав шар попелу товщиною 2—3 см.

В житлі простежено дерев'яну підлогу, від якої вздовж північної стіни на відстані 0,5 м від неї йшла переводина, на якій лежали мостини. В східній частині житла простежено десять рядів мостин шириною 30 см, покладених з півночі на південь.

Житло 21 (1965, П., Р. I, № 1) покинуте (рис. 7). Орієнтовано кутами за сторонами світу, розмір 4×4 м. Заглиблено на 0,5—0,6 м від давньої поверхні (0,8—0,9 м від сучасної). В кутах простежено ямки від стовпів діаметром 22—28 см, глибиною 0,2—0,7 м.

В західному куті стояла піч (1,7×1,4 м), орієнтована челюстями на південний схід. Розмір череня, що лежав на 0,25 м вище рівня підлоги, 1×0,95 м. Біля челюстей, ширина яких 0,4 м, простежено напівкруглий припічок.

Розкрито декілька ям, заглиблених в долівку. Біля південно-східної стіни овальна яма (1,25×0,6 м), глибина 0,45 м, біля північно-східної — чотири ями майже сполучені між собою, глибина їх 16—31 см. Вхід в житло з південно-західного боку. Біля входу на 0,3 м вище рівня підлоги простежено округлу площадку, що виходить за лінію стіни на 1,7 м (довжина по лінії стіни 2,8 м).

Житло 22 (1965, П., Р. II, № 2) покинуте (рис. 8). Орієнтовано кутами за сторонами світу розміром 4,4×4,4 м. Від давньої поверхні заглиблено на 0,4 м (0,6 м від сучасної).

В південному куті знаходилась кругла в плані піч, розвернута челюстями на північний схід. Розмір печі в нижній частині 1,7×1,6 м, діаметр череня 1,2 м. Перед піччю, справа від челюстей, була кругла яма діаметром 0,7 м, глибиною 0,4 м. Проти челюстей в 1,5 м від печі і в 0,6 м від північно-східної стіни знаходилось вогнище розміром 0,8×0,9 м. До південно-східного боку житла зроблено прибудову, північно-східна та південно-західна стіни якої були наче продовженням стін житла. Далі вони закруглялись, від чого тамбур мав напівкруглу форму.

Житло 23 (1965, П., Р. II, № 1) покинуте (рис. 8). Орієнтовано

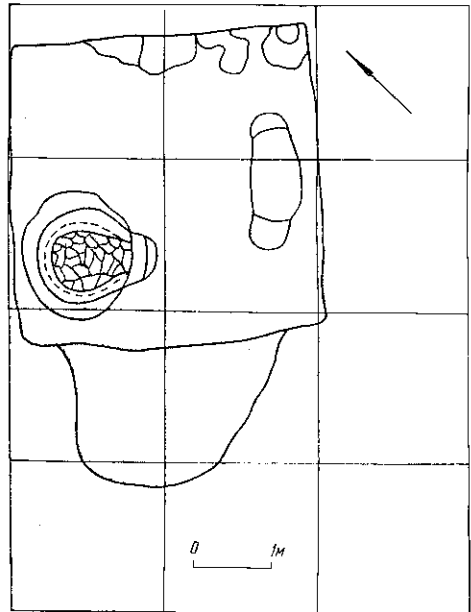

Рис. 7. План житла № 21.

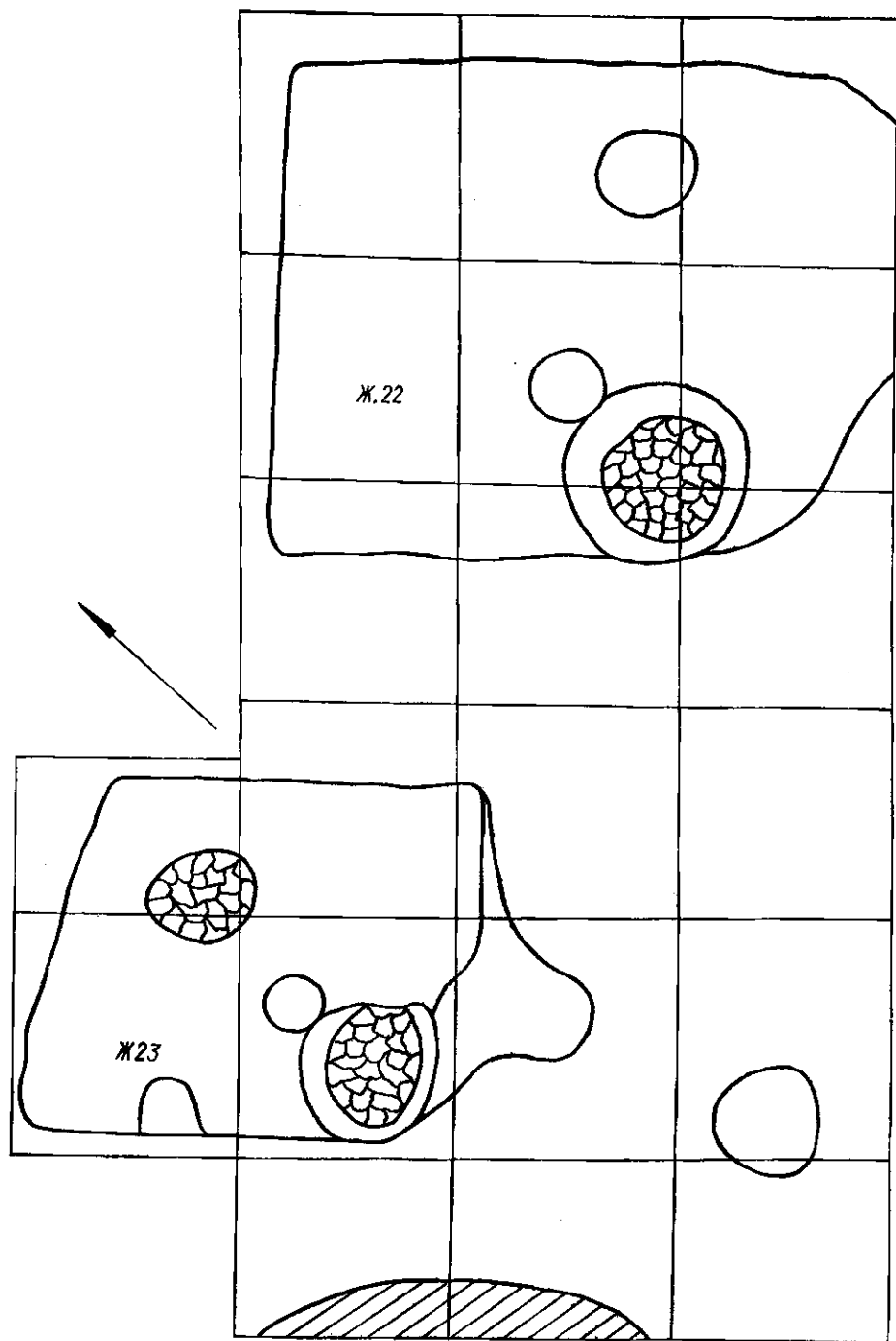

Рис. 8. План жител № 22, 23.

кутами по сторонах світу розміром $3,6 \times 3,25$ м. Заглиблено на $0,54$ м від давньої поверхні та на $0,65$ м від сучасної. Стінки житла дещо скошені, що призвело до його неправильної (непрямокутної) форми. Піч знаходилась в південному куті на підвищенні $0,3$ м, зовнішній розмір печі $1,3 \times 1,2$ м. Розмір череня $1 \times 0,8$ м. Він підбитий уламками кераміки XII—XIII ст. Справа від устя печі знаходилась передпічна яма діаметром $0,5$ м. Між передпічною ямою та північним кутом розчищено пляму з попелу та вугля площею $1 \times 0,85$ м. До південно-східної стіни

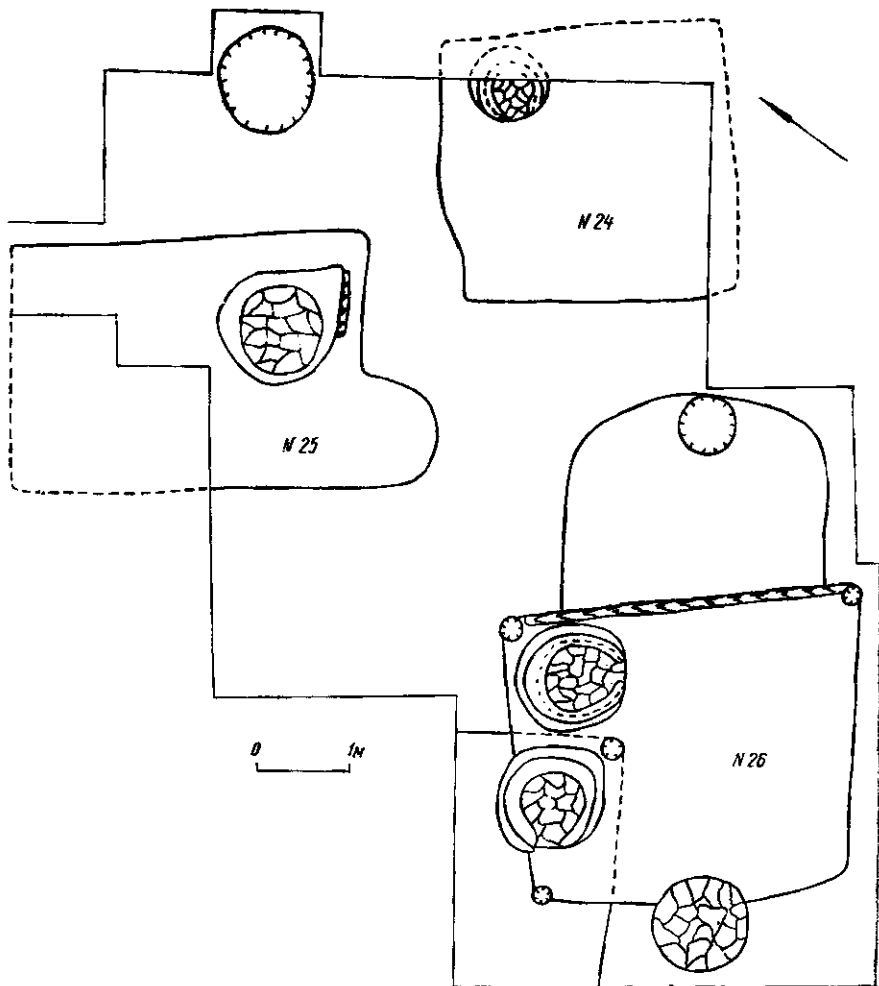

Рис. 9. План розкопу III (1965) з житлами № 24—27.

зроблено прибудову округлої форми розміром $1,2 \times 0,9$ м, що підвищувалась над рівнем долівки на $0,35$ м.

Житло 24 (1965, П., Р. III, № 2) покинуте (рис. 9). Орієнтовано за сторонами світу, розкрита площа становить $3,25 \times 3$ м. Заглиблено на $1,1$ м від сучасної поверхні. В північному куті виявлено піч, розчищену не повністю (розмір розкритої частини $1,05 \times 0,65$ м). Черінь (75×65 м) лежав на рівні долівки житла. Челюстями піч орієнтовано на південний захід, ширина челюстей $0,3$ м. Стінки печі товщиною $0,3$ м збереглись на висоту до $0,2$ м.

Житло 25 (1965, П., Р. III, № 3) покинуте. Розчищена частина орієнтована кутами за сторонами світу, заглиблена на $0,3$ м від давньої поверхні, розмір $4,6 \times 3,3$ м.

В східному куті виявлено піч, челюсті якої розвернуто на південний схід. Черінь печі (діаметром $1,1$ м) піднімався над рівнем долівки на $0,3$ м. Простежено чотири шари підмазки череня. Напівкруглий тамбур з південно-східного боку розміщено на 5 см вище рівня підлоги. Довжина площадки (по лінії стін житла) $1,4$ м, ширина 1 м.

Житло 26 (1965, П., Р. III, № 1) покинуте (рис. 9). Орієнтовано кутами за сторонами світу, має розмір $4,5 \times 3,9$ м. Заглиблено на $0,6$ — $0,75$ м від давньої поверхні ($1,2$ — $0,8$ м від сучасного рівня). В кожному куті були ямки від стовпів діаметром $0,25$ м, глибиною $0,35$ — $0,65$ м.

В північному куті житла стояла піч ($1,45 \times 1,4$ м). Черінь ($1,1 \times 1$ м) розміщено вище рівня долівки на $0,15$ м. Ширина челюстей $0,3$ м.

Біля південно-західної стіни розчищено другу піч, що виходила в житло челюстями, $\frac{3}{4}$ печі знаходилось в стіні котлована. Черинь, що понижувався в бік челюстей, споруджено на 0,3 м вище рівня долівки. Діаметр його 1,3 м.

Біля південно-східної стіни, ближче до східного кута, знаходилась яма діаметром 0,4 м, заглиблена від рівня долівки на 0,12 м.

До житла з північно-східного боку підходив тамбур, долівка якого підвищувалась на 0,25—0,35 м над рівнем житла. Тамбур мав округлу форму, розміри 3,4 (вздовж стіни житла) \times 2,7 м. Посередині північно-східної напівкруглої стіни знаходилась яма діаметром 0,75 м, глибиною 0,2 м.

Житло 27 (1965, П., Р. III, № 2) перекривало житло № 26 (рис. 9). Розкрито не повністю. Підлога та піч знаходились на нанесеному ґрунті на 0,4 м вище рівня житла 26. Піч округлої форми, орієнтована челюстями на захід. Розмір нижньої частини $1,45 \times 1,45$ м, розмір череня $0,9 \times 0,85$ м.

При визначенні типу жител найбільш спірним було і залишається питання про заглибленість котлована в ґрунт. Майже всі дослідники до недавнього часу вважали всі заглиблені житла напівземлянками. При цьому ступінь заглибленості до уваги не брався. Тому, перш ніж перейти до розгляду жител Чучина, необхідно зробити пояснення. Аналіз майже 100 жител Середнього Подніпров'я, проведений нами, дозволив виділити три групи жител за глибиною: наземні (0—0,3 м від давньої поверхні); заглиблені (0,3—0,8 м); двоповерхові житла на жилому підклітті (0,8 м і глибше). За площею житла розділені на малі (8—14 м²) та великі (14—20 м²).

Що ж стосується будов Щучинського городища, то до наземних віднесено три житла — № 9, 12, 27. Звичайно їх було значно більше, але ступінь заглибленості не сприяв збереженості. Житло № 9 квадратне, великої площі. З боку входу воно мало тамбур. Житло № 27 повністю не розкрито, № 12 погано збереглось через незначну глибину.

Друга група включає 15 жител, з яких лише п'ять розміщено на дитинці. За площею вони розділились майже порівну (шість малих, сім великих, одне більше 20 м²).

До третьої групи віднесено шість жител (№ 1, 2, 4, 5, 19, 20). Вони всі розкопані на дитинці і мають велику площу — 17—20 м². Крім того, ці житла (за винятком № 5 та 20) мали біля входу додаткові приміщення.

Майже всі споруди Чучина орієнтовані кутами за сторонами світу. За площею переважають великі. Вхід простежено в 14 випадках, причому орієнтований він в основному в бік півдня або з незначним відхиленням до сходу або заходу і лише в житлах № 4, 14, 26 вхід було влаштовано з півночі або північного заходу, що, очевидно, викликано загальним плануванням міста.

Житла Щучинського городища являли собою однокамерні приміщення, хоча біля 12 споруд простежено заглиблені сліди прибудов овальної або напівкруглої форми, що займали площу від одного до 11 м². Очевидно, в деяких випадках заглиблення утворились внаслідок довгого функціонування житла, в інших площадка перед входом використовувалась в господарських цілях, і тому для економії тепла мала легке покриття, що передувало снігам більш пізнього часу.

Частина жител (55%) мали квадратну форму, співвідношення стін становило 1:1 або 1:1,1. Нам здається допустимим вважати житла з таким співвідношенням квадратними, оскільки розбіжність в 0,1 м при розмірах стін більше 2 м (або відповідно 0,2 м при довжині стін до 4 м) є незначною і її можна не враховувати. Інші (45%) мали форму прямокутника, один бік якого на 0,3—0,5 м більший (співвідношення сторін 1,11:1, 1:1,4).

Піч в житлах найчастіше розміщували в кутах південному, пів-

денно-східному або південно-західному — 11, північному — 6, західному або східному — 5.

В тих житлах, де простежено вхід, печі знаходились біля входу зліва (№ 1, 2, 4, 5, 9, 13, 14, 21, 22, 23) або справа (№ 25, 26), в двох випадках проти входу в правому куті (№ 15, 17). Челюстями в усіх випадках піч розвернуто в бік входу.

Глиняні стінки (в № 4 в глину домішано каміння) печі споруджувались на дерев'яному каркасі, мали в нижній частині товщину 0,25—0,4 м і в деяких випадках збереглись на висоту 1,4 м. Багаторазове підмазування стінок або череня пов'язане з ремонтом печі. В деяких випадках черінь підбито уламками кераміки. Простежено також нахил череня в бік челюстей, які мали розмір 0,4×0,4 м. В цей час з'являється припічок — півовальний виступ до 0,3 м шириною, що робився на рівні череня.

Печі конічної форми споруджувались на рівні підлоги або (в десяти випадках) на материковому підвищенні 0,1—0,4 м. Оскільки в переважній більшості в житлах відсутні передпічні ями, які за загальним переконанням робились для зручнішого користування піччю, можна думати, що підняття череня відбувалось не лише з погляду утилітарного, а й в зв'язку з якимись конструктивними змінами. Як нам здається, однією з причин такого явища могло бути влаштування дерев'яної підлоги. Так, в житлі № 20, де черінь піднято на 0,1 м над материком, простежено залишки дерев'яної підлоги — мостовини шириною до 0,35 м, що були покладені на переводину висотою до 0,1 м, покладену на материк.

Така ж тенденція простежена на городищі Іван біля м. Ржищева, де в житлі № 9 досліджено залишки підлоги з дубових дошок, що лежали на переводинах, шириною 0,35 м, товщиною 4—5 см. Дно котлована в свою чергу мало глиняну обмазку. Взагалі, на нашу думку, материкові долівки в деяких випадках являють собою лише основу, на яку настиляли дерев'яну підлогу.

В декількох випадках в житлах простежено по дві печі, одна з яких розміщалась за межами житла, виходячи в нього лише челюстями. Очевидно, таке положення обумовлене якимись господарськими потребами, зокрема ремісничою діяльністю господаря.

Залежно від існування чи відсутності стовпових ямок в котловані, вирішується питання про конструкцію стін житла. На Щучинському городищі з 27 споруд в 16 простежено стовпові ямки діаметром 0,2—0,3 м з залишками горілих стовпів. Цікаві дані щодо конструкції стін дали житла № 1, 8, 14, 15. Тут стінки котлована облицьовувались плахами до 20 см шириною, кінці яких кріпились способом закидки в пази стовпів. Верхня ж наземна частина будинку робилась з колод діаметром 15—20 см. Це так званий спосіб «в закид», який використовувався при будівництві багатьох жител Київської Русі⁶. Не виключено також існування тут зрубних будинків.

Простежено також деякі деталі внутрішнього обладнання. Майже в кожному житлі справа від печі вздовж стінки були простежені залишки полу, в деяких піл та лави. На протилежній від печі стіні, очевидно, кріпилась полиця, на якій зберігався посуд. Інколи жителі влаштовували в житлах ніші або господарські ями для зберігання припасів.

Таким чином, матеріали Чучина підтверджують думку археологів про поступовий наступ наземних споруд при збереженні більш давніх заглиблених жител, що викликано існуванням різних соціальних груп населення. В цей же час сформувалось внутрішнє планування, що проіснувало як основний вид житла до нашого часу⁷.

¹ Ипатьевская летопись. — М., 1962, с. 62 (ПСРЛ; т. 2).

² Мансуров А. А. Древнерусские жилища. — Ист. зап., 1941, № 12; Монгайт А. Л. Древнерусские жилища XI—XIII вв. — СЭ, 1948, № 4, с. 54—69; Каргер М. К. Новые данные к истории древнерусского жилища. — КСИИМК, 1951, вып. 38, с. 3—11; Воронин Н. Н. Жилище Древней Руси. — В кн.: История культуры Древней Руси. М.: Л., 1948, т. 1.

³ Довженок В. И. Отчет о раскопках древнерусского городища у с. Балыко-Щучинка на Днепре. — НА ИА АН УРСР, 1961—1965/2.

⁴ Слегальский Ю. П. Жилище Северо-Западной Руси IX—XIII вв. — Л., 1972.

⁵ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. — Л., 1975.

⁶ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. — Киев, 1980, с. 78 (реконструкция на с. 70).

⁷ Найдич Д. В. Работа этнографического отряда комплексной Переяслав-Хмельницкой экспедиции. — КСИЭ, 1947, № 2, с. 36—42.

Н. В. БЛАЖЕВИЧ

Жилища древнерусского Чучина

Резюме

В статье рассматриваются жилища конца XI—середины XIII в. г. Чучина на Днепре. На основании анализа почти 100 жилищ Среднего Поднепровья автор выделяет три группы жилищ: наземные, углубленные, жилища на жилом подклете, сосуществование которых обусловлено социальным составом населения. На Щучинском городище представлена каждая из этих групп. Прослежены также конструктивные особенности возведения каркаса, детали внутреннего оборудования. На основании этого делается вывод, что к концу XI в. сложился основной планировочный тип жилища, существовавший в некоторых случаях до наших дней.